

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ – 85: Երևան, “Զանգակ” հրատ., 2017, 304 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած այս կոթողային աշխատության վերնագրի տակ առկա է հետևյալ բացատրությունը. “Նվիրվում է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ծննդյան 85-ամյակին”: Կենսամատենագիտությունն ունի Ն. Հովհաննիսյանի կյանքի դավանանքի իմաստուն ու խորապես ճշգրիտ բանաձևումը. “Պատմագիտությունն աղոթատուն է, իսկ պատմաբանը՝ նրա մենավոր խցում ապաստանած միայնակ մաքառող, բոլորի կողմից լքված մի ծերունի աղոթասաց” (էջ 5):

Այս բնորոշումը լիովին համարժեք է գիտնականի անցած ուղուն. կա միայն մի բացատրության կարիք՝ Ն. Հովհաննիսյանը հայ միջնադարի մեծ մտածողների նման իր աշխատությունները շարադրել է ներքին մի նվիրումով ու գիտելիքների մի պաշարով, որ ինքն էր ջանադրաբար հավաքել: Մակայն նրա կյանքի ընթացքը ներկայացնող այս գիրքը միաժամանակ պատկերում է նրան որպես եզակի քաղաքացի ու եռանդուն գործիչ, որը հաճախ հայտնվել է հայ գիտական ու քաղաքական կյանքի կիզակետերում:

XI դ. նշանավոր մատենագիր, գիտնական, փիլիսոփա, մանկավարժ Հովհաննես Մարկավազ Իմաստասերի պատվանուններից էր նաև “Մեծ Աշխատասերն” բնութագիրը: Նույնը կարող ենք ասել նաև Ն. Հովհաննիսյանի մասին, որը ստեղծեց հայ արևելագիտության արդի հայ դպրոցը՝ ներկայանալի բազմաթիվ անուններով: Իր և իր որոշ աշակերտների շնորհիվ Ն. Հովհաննիսյանը հայ արևելագիտական ակադեմիական կենտրոնը դարձրեց միջազգային չափանիշներ ունեցող բարձրակարգ գիտական հաստատություն:

Այս հիանալի գիրքը ոչ միայն Ն. Հովհաննիսյանի կյանքի պատմությունն է, այլև XX դ. երկրորդ կեսի և XXI դ. առաջին երկու տասնամյակի հայ արևելագիտության անցած ճանապարհի, որի առաջատարն ու ղեկավարը եղել է Ն. Հովհաննիսյանը:

Մեծ գիտնականի աշխատանքի արդյունավետությանը նպաստել է մի շարք լեզուների քաջ տիրապետումը՝ արաբերեն, ռուսերեն, անգլերեն:

Դպրոցն ավարտելուց հետո՝ 1948-ին, Ն. Հովհաննիսյանն ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի նորաբաց միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ: Նկատենք, որ նման կառույց, բացի Երևանից, գոյություն ուներ Մոսկվայում և Կիևում: Միջազգային հարաբերությունների բաժինը գտել էր իր

իսկական ուսանողին, որը գերազանցությամբ ավարտում է բուհը և շարունակում ուսումնասացիրանտուրայում:

1960 թ. Մոսկվայում տեղի է ունենում Խորհրդային Միության արևելագետների խորհրդաժողով, որի ժամանակ ծրագրային փայլուն զեկուցումով հանդես է գալիս ԽՍՀՄ նշանավոր պետական գործիչ Անաստաս Միկոյանը, որն իր խոսքում հետևյալ տպավորիչ հղումն է կատարում ներկա արևելագետներին. «Արևելքը վաղուց արթնացել է, իսկ արևելագետները շարունակում են քնած մնալ»: Այդ պատմական պահից սկսած՝ Ն. Հովհաննիսյանը սկսում է մշտաթուն պահել հայ արևելագիտական միտքը:

Ն. Հովհաննիսյանն ընդամենը 38 տարեկան էր, երբ Թբիլիսիի պետական համալսարանում փայլուն պաշտպանում է դոկտորական թեզը: Մա նոր գիտական բարձունքներ նվաճելու հիանալի սկիզբն էր: Նա, հիրավի, Հայաստանում արաբագիտական դպրոցի հիմնադիրն է, որը և նրան արժանացրեց միջազգային մեծ ճանաչման:

Տաղանդավոր արևելագետի ջանքերով Երևանը դառնում է համամիութենական արաբագետների համաժողովների նստավայր, ուր 1969 և 1985 թթ. տեղի են ունենում արժանահիշատակ կոնֆերանսներ, որոնց ժամանակ Ն. Հովհաննիսյանի արաբագիտական գործունեությունը բարձր է գնահատվում ոչ միայն Խորհրդային Միության, այլև արտասահմանյան արաբագետների կողմից:

Հայ ոսկեդարի լուսամիտ գործիչների ոգին էր արթնացել Ն. Հովհաննիսյանի էության մեջ, և նա սկսում է գիտական գործուղումներով շրջել ոչ միայն արաբական երկրներում, այլև աշխարհի բազում երկրների գիտական կենտրոններում: 1989 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Բրիտանական ակադեմիայի հրավերով նա մեկնում է Մեծ Բրիտանիա, 1993–1994 թթ. մեկ տարի Ֆուլբրայթի ծրագրով եղել է ԱՄՆ-ի Ջորջ Վաշինգտոն համալսարանում: Այդ ընթացքում նա դասախոսություններ է կարդացել նաև այլ համալսարաններում՝ Լոս Անջելեսի, Միչիգանի, Բերկլիի և այլն:

Ն. Հովհաննիսյանը երկար տարիներ ղեկավարել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական աշխատանքները. նախ՝ որպես փոխտնօրեն և ապա՝ որպես տնօրեն:

Արժանահիշատակ է, որ 1995–2006 թթ. ընթացքում, երբ Ն. Հովհաննիսյանն Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենն էր, նրա շնորհիվ ձեռք բերված արտասահմանյան դրամաշնորհների միջոցով հրատարակվել է 160 աշխատություն՝ մենագրություններ, ժողովածուներ և գրքույկներ:

Ն. Հովհաննիսյանի տնօրեն եղած տարիներին Արևելագիտության ինստիտուտն ընդարձակում է հայ արևելագիտության ուսումնասիրությունների դաշտը, որը, Ն. Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ, «Զգվում է Բոսֆորից մինչև Խաղաղ

օվկիանոս, որի արևմտյան եզրը Թուրքիան է, իսկ արևելյանը՝ Ճապոնիան”։ Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ճապոնիան՝ համապատասխան գիտական հաստատություններով, փոխկապեր են ստեղծում Արևելագիտության ինստիտուտի հետ:

Գիտնականի մեծագույն ծառայություններից է նաև նրա բազմազգ գիտական կադրերի պատրաստումը: Նրանք եղել են ոչ միայն Հայաստանի ու ԼՂՀ-ի, այլև Ռուսաստանի, Վրաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի, Հորդանանի, Իրանի, Եգիպտոսի, Գերմանիայի, Իսրայելի գիտական աշխատողներ. “Եթե XIX դարում և XX դարի սկզբներին հայ մտավորականներն էին գնում Գերմանիա և այնտեղ ստանում գիտական աստիճաններ, ապա այժմ Գերմանիայից են գալիս Հայաստան՝ գիտական աստիճան ստանալու համար” (էջ 45–46):

Ն. Հովհաննիսյանն առաջիններից էր, որ իր աշխատություններում լուսաբանեց արաբական երկրների ազգային-ազատագրական շարժումները: Դրանց նվիրված գրքերը լույս են տեսել հայերեն, ռուսերեն, արաբերեն: Դրանք էլակետային են դարձել այլ գիտնականների աշխատությունների համար:

1997 թ. լույս է տեսնում գիտնականի՝ իր տեսակի մեջ առաջին աշխատությունը՝ “Դիվանագիտություն. Ֆունկցիաները. Մարմինները. Պաշտոնյաները” պերճախոս վերնագրով, որը ևս թարգմանվում է տարբեր լեզուներով: Գիրքը շատ բարձր գնահատականի է արժանանում ականավոր դիվանագետ-գիտնականներ Զբիգնև Բժեժինսկու, Ջեյմս Բեյկերի և Էդվարդ Ջերեջյանի կողմից:

Կենսամատենագիտության մեջ խիստ ուշագրավ է “Արաբական պատմության ուսումնասիրությունը” հատվածը: Դրանում ընդգրկված է “Արաբական երկրների պատմություն (VII – 2005 թ.)” քառահատորյակը: Այս քառահատորյակը Ն. Հովհաննիսյանի գիտական հետազոտությունների պսակն է և արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին: Նմանօրինակ համապարփակ ու գիտականորեն հիմնավորված աշխատություն չունեն ոչ միայն արաբները, այլև աշխարհի որևէ այլ ժողովուրդ, ում մոտ զարգացած է արաբագիտությունը: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Ն. Հովհաննիսյանի աշխատությունները հրատարակվել են Մոսկվայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Սիրիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Իրանում, Իտալիայում, Թուրքիայում, Հունգարիայում և Ճապոնիայում:

Խիստ կարևոր է այդ կոթողային աշխատության այն հատվածը, որը նվիրված է Տիգրան Մեծին և նրա հիմնած Հայկական կայսրությանը: Նախաքրիստոնեական շրջանի հայերի ու նախաիսլամական արաբների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային հարաբերությունները բացահայտված են նորովի: Հենվելով արաբական պատմագրության վրա՝ Ն. Հովհաննիսյանը գրում է. “Հայկական ռազմաքաղաքական գործոնը Տիգրանի օրոք խախտեց հռոմեա-

պարթևական ավանդական գերակայությունը և աշխարհի քաղաքական քարտեզն ըստ իրենց շահերի և կամոք վերաձևելու նրանց բացարձակ իրավունքը” (էջ 84):

Ն. Հովհաննիսյանը փաստում է, որ արաբական երկրները՝ Սիրիան, Լիբանանը, Իրաքը, Հորդանանը, Պաղեստինը Տիգրան Մեծի պետության մեջ հայտնվել են կամովին, իսկ Եգիպտոսը գտնվել է Հայաստանից վասալական կախման մեջ: Արաբ պատմաբանները Ն. Հովհաննիսյանի աշխատությունն իրենց համար դարձրել են ուղենիշ: Նույն արաբ պատմաբանները ոչ միայն Ուրարտուն, այլև Նախրին համարում են Հայաստան:

Ն. Հովհաննիսյանն անուրանալի դեր է կատարել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման կարևոր գործում: Խնդրի լուսաբանմանը նա նվիրել է 20 մենագրություն և 100-ից ավելի գիտական հոդվածներ: Նրա՝ ցեղասպանությանը նվիրված գրքերը թարգմանված են աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Դրանց շնորհիվ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացավ Ճապոնիայում և Հարավային Կորեայում: Ն. Հովհաննիսյանը պարգահանում է, որ “Արմենոցիդ” եզրն առաջին անգամ օգտագործել է լիբանանցի արաբ պատմաբան Մուսա Պրենսը:

“Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո” մենագրության մեջ (Երևան, 2004) հեղինակն առանձին կետերով հիմնավորում է երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության ողջ էությունը.

1) Հայոց ցեղասպանությունն իրագործվեց հայերի բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

2) Նրա իրագործողները եղան ոչ բնիկները, եկվորները՝ թուրքերը, որոնք գրավել էին Հայաստանի արևմտյան մասը:

3) Հայոց ցեղասպանությունն Արևմտյան Հայաստանում ոչ թե օջախային էր կամ սահմանափակ՝ տարածքային և բնակչության թվաքանակի առումով, այլ ամբողջական, տոտալ բնույթ էր կրում, որն ընդգրկում էր համայն Օսմանյան կայսրությունը՝ հյուսիսից հարավ ու արևելքից արևմուտք:

4) Ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայությունը հայրենիք կորցրեց, գրկվեց իր բնօրրանից: Արևմտյան Հայաստանը դատարկվեց իր բնիկ ազգաբնակչությունից՝ հայերից, որոնց տեղում՝ նրանց հայրենիքում, հաստատվեցին օտարները՝ թուրքերը և քրդերը:

5) Հայությանը մնաց նրա պատմական հայրենիքի ընդամենը մեկ տասներորդը:

6) Ցեղասպանությունից փրկված հայերը, հանգրվանելով աշխարհի տարբեր երկրներում, դրեցին ժամանակակից հայ սփյուռքի կազմավորման հիմքերը: Դրա հետևանքով առաջացավ յուրահատուկ իրողություն՝ սփյուռքահայություն:

նր թվաքանակով այսօր գերազանցում է ամենայն հայոց պետությունում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվող հայությանը:

Ի դեպ, 1915 թ. Մեծ եղեռնի վերապրածներից էր նաև Ն. Հովհաննիսյանի մայրը՝ Սրբուհի Հովհաննիսյանը (1909–1990), որը էրզրում քաղաքից էր:

Կենսամատենագիտության բաժիններից մեկը կոչվում է «Արաբական գաղափարախոսության և քաղաքական իսլամի ուսումնասիրությունը: Նիկոլայ Հովհաննիսյանը իսլամագիտական ուսումնասիրությունների համակարգող Հայաստանում»:

Իսլամագիտության հայկական դպրոցի արմատներն առկա են միջնադարյան Հայաստանում: Այդ կրոնի վերաբերյալ հակաճառական հետազոտություն է գրել հայ միջնադարի նշանավոր աստվածաբան Գրիգոր Տաթևացին¹: Գրիգոր Տաթևացու այս երկը Ֆրեդերիկ Մակլերն այնքան է կարևորել, որ այն թարգմանել է ֆրանսերեն՝ գնահատելով վերջինիս մշտական արժեքը²:

Նորօրյա հայ իսլամագիտությունը զարգացրել է Ն. Հովհաննիսյանը՝ այդ խնդիրը պահելով իր գիտական հետաքրքրությունների առանցքային կառույցում: «Արաբական երկրների պատմություն (VII – 2005 թ.)» քառահատորյակի առաջին հատորում արաբագետն արձանագրում է մի հետաքրքիր փաստ: Երուսաղեմում հաստատված հայ եկեղեցու առաջնորդը՝ Աբրահամը, հայ եկեղեցին սպասվող արաբական վտանգից զերծ պահելու համար այցելում է Մեքքա, հանդիպում Մուհամմադ մարգարեին և նրանից ստանում հայերի կյանքի, գույքի, կրոնի ապահովության հրովարտակ:

Ն. Հովհաննիսյանը եռանդուն մասնակիցն է Ղարաբաղյան հակամարտությանը խաղաղ ճանապարհով հանգուցալուծելու խնդրի գործընթացում: Այդ հարցին նվիրված ունի բազմաթիվ լեզուներով հրատարակված աշխատություններ: Շատ կարևոր է հատկապես Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված գիտնականի երրորդ աշխատությունը, որն անգլերենով լույս տեսավ 1999 թվականին³: Գիտնականը փաստերով ու կուռ տրամաբանությամբ մերկացնում է մինչև 1918 թ. գոյություն չունեցած Ադրբեջան պետության ապօրինի նկրտումները Ղարաբաղի նկատմամբ: Այս գիրքը 2011 թ. թարգմանվել է նաև իտալերեն, և դրա շնորհանդեսը հեղինակի մասնակցությամբ Միլանում ընդունվել է մեծ ջերմությամբ:

¹ Գրիգոր Տաթևացի. Ընդդեմ տաճկաց, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Բաբգեն եպս. Կյուլեսերյան, Վիեննա, 1930:

² F. Macler. L'islam dans la litterature Arménienne d'après Gr. Tathéwatsi, Paris, 1933.

³ N. Hovhannisyan. The Karabakh problem. Factors, Criteria. Variants of Solution, Yerevan, 1999.

Ն. Հովհաննիսյանը հեղինակ է նաև ռազմավարական բնույթի աշխատությունների: Նա ստեղծել է հրաշալի դասագրքեր հայկական դպրոցների VIII և X դասարանների համար՝ նվիրված նորագույն ու համաշխարհային պատմությանը:

Տեղին է հիշատակել, թե տարբեր երկրների մասնագետներ ինչ բնութագրականներ են տվել նշանավոր արևելագետին՝ “Նոր գաղափարների գեներատոր”, “Կենդանի դասական”, “Իմաստուն պատմաբան”, “Տաղանդավոր պատմաբան”, “Հռչակավոր պատմաբան”, “Մեծանուն պատմաբան”, “Ակադեմիական-գիտական տպավորիչ տաղանդ”, “Արաբագիտությունը միջազգային նոր մակարդակի բարձրացրած արևելագետ” և այլն:

Կենսամատենագիտության մեջ առկա են Ն. Հովհաննիսյանի՝ քաղաքացիական և հայրենասիրական անբասիր ու հիացմունքի արժանի վարքագծի տպավորիչ դրվագներ: Այսպես, ԽՍՀՄ պետական գործիչ Ա. Կոսիգինը պաշտոնական այցով պետք է մեկներ Թուրքիա, և թուրքական կողմի կազմած ծրագրով պետք է պսակներ դներ Քեմալ Աթաթուրքի ու հայ ժողովրդի դաժիճ Թալեաթ փաշայի գերեզմաններին: Անտոն Քոչինյանն ու Ջոն Կիրակոսյանը Ն. Հովհաննիսյանին շտապ կանչում են Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե և հանձնարարում ռուսերենով կազմել մի տեղեկանք, որը կարգելեր Ա. Կոսիգինին պսակ դնելու Թալեաթի գերեզմանին: Ն. Հովհաննիսյանը կազմում է տեղեկանքը, այն ինքնաթիռով շտապ հասցվում է Մոսկվա, դրվում Ա. Կոսիգինի սեղանին: Արդյունքում՝ նա Թալեաթի գերեզմանին պսակ չի դնում:

Շատ հետաքրքիր է նաև Ն. Հովհաննիսյանի կյանքի այն դրվագը, որը պատկերում է նրա այցը Շուշի՝ Ե. Բոների, Ա. Մախարովի, Ա. Վոլսկու և այլ պաշտոնատար ռուս անձանց հետ, երբ Շուշին դեռ ազատագրված չէր: Ահա մի դրվագ այդ այցից. “Նրանք հավանաբար չէին սպասում, որ Սուլգայիթի սպանդից, Կիրովաբադի, Մինգեչաուրի, Շուշիի և այլ վայրերի ողբերգություններից հետո հայերից որևէ մեկը կհամարձակվի նրանց մոտ գալ: Ես հանգիստ նայում էի նրանց և հոգեբանորեն պատրաստվում ամեն մի անակնկալի: Սրահում հավաքվածներն իրենց արտաքինով և պահվածքով շատ հեռու էին մտավորական կոչվելու իրավունքից: Նրանք ադմուկ բարձրացրին Մախարովի և Բոների այցի առիթով, իսկ երբ իմացան, որ Բոները կիսահայ է և նրանց հետ է հայ պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, ապա ադմուկը վերածվեց հիստերիկ գոռու՛ճոցունի” (էջ 168): Այս քառասյին իրավիճակում իրեն հիանալի է դրսևորել Ա. Վոլսկին, որն ասել է. “Դուք պղծել եք հազարավոր հայկական գերեզմաններ և հայկական գերեզմանոցի տարածքում կառուցել չայխանա” (էջ 168): Ն. Հովհաննիսյանն ու մյուսները մի կերպ դուրս են եկել շենքից, և “Լիտերատուրնա-

յա գազետայի” թղթակից Յու. Ռոստր, դիմելով Ն. Հովհաննիսյանին, ասել է. “Նիկոլա յ, հաշվիր, որ դու այսօր երկրորդ անգամ ծնվեցիր” (էջ 168):

Կենսամատենագիտության մեջ առկա են բազմաթիվ շնորհավորական փաստաթղթեր, որոնք ներկայացնում են ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի, ՀՀ - ԳԱԱ նախագահ Ռադիկ Մարտիրոսյանի, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար Յուրի Սուվարյանի, Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Ռուբեն Սաֆրաստյանի, ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Երկրորդի, ՀՀ պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի, Գյումրու քաղաքապետ Վ. Ղուկասյանի շնորհավորական ուղերձներն ու պարզևատրական որոշումները:

Կենսամատենագիտության 209–262 էջերում ներկայացվում է Ն. Հովհաննիսյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտությունը:

Գրքի VIII բաժինը նվիրված է Ն. Հովհաննիսյանի լուսանկարներին, որոնցում տեսնում ենք նրան շրջապատող մարդկանց Երևանում, Հայաստանում և արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում: Նա նկարված է նշանավոր պետական գործիչների և նույնքան հռչակավոր մտավորականների ու քաղաքական գործիչների հետ:

Շահեկան է, որ գրքի 191–194 էջերում հիշատակվում են հայ արաբագիտական դպրոցի նվիրյալները:

Պրոֆեսոր Ն. Հովհաննիսյանի պարզների ցանկը խիստ խոսուն ու հարուստ է: Նա պարզևատրվել է Հայաստանի, Խորհրդային Միության, ԱՄՆ-ի, Եգիպտոսի, Իրաքի և ուրիշ երկրների մրցանակներով ու շքանշաններով:

Այս կարևոր գիրքը պատրաստվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում: Գրքի խմբագիրներն ու գրախոսները Ն. Հովհաննիսյանի աճեցրած կադրեր են, որոնց մեջ Հայաստանի դեսպաններ են Ռուբեն Կարապետյանը, Արշակ Փոլադյանն ու Արմեն Մելքոնյանը:

Գիրքն ունի տպագրական հիանալի որակ. այն իրականացրել է “Զանգակ” հրատարակչությունը:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ